

અર્પણ

આપણી પરંપરિત ધર્મ-અધ્યાત્મ-સાધનાપરંપરાની કેડીએ આજે પણ ચાલનારા સાધકો ઉપરાંત લોકસંગીત-ભક્તિસંગીત જેમના કંઠે આજે પણ જીવંત સરવાણીરૂપે વહી રહ્યું છે એવા સેંકડો સાચા ભજનિકો-માહિતીદાતાઓ અને તમામ લોકવિદ્યાક્ષેત્રના મરમી વિદ્વાનો પ્રત્યે આભાર વ્યક્ત કરીને, ગુજરાતી સંતસાહિત્ય તથા લોકસાહિત્યને વિશ્વસાહિત્યના દરજ્જા સુધી પહોંચાડવા માટે સક્ષમ એવા નવી પેઢીના સંશોધકોને આ ક્ષેત્રમાં વધુ ને વધુ ઊંડા ઊતરીને પૂર્ણ પ્રમાણભૂત સંશોધનકાર્ય કરવાની પ્રેરણા અને શક્તિ પરમાત્મા આપે એવી પ્રાર્થના સાથે...

ભારતીય સંસ્કૃતિ

ભારત શબ્દ બે શબ્દોના જોડાણથી બન્યો છે. ભા એટલે આભા-પ્રકાશ. અને રત એટલે કોઈક સાથે સંલગ્ન. એટલે કે જે ધરતી પ્રકાશ, જ્ઞાન અને શુદ્ધ સાત્ત્વિક આનંદની સાધનામાં સંલગ્ન છે તે જ છે ભારત. ‘અસતો મા સદ્ગમય. તમસો મા જ્યોતિર્ગમય. મૃત્યોર્મામૃતંગમય’ના મંત્રોનું ગાન જે ધરતી ઉપર યુગોથી થતું રહ્યું છે એનું જ નામ ભારતવર્ષ છે. આપણી માતૃભૂમિની આ વિશિષ્ટતા ભારતીય સનાતન ધર્મના તમામ શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પ્રવાહિત થતી રહી છે.

ધર્મ એટલે શું? ધર્મ શબ્દ ‘ધૃ’ ધાતુ પરથી બન્યો છે, જેનો અર્થ છે ધારણ કરવું. સ્થિર અને પુષ્ટ કરવું. ધર્મ એને જ કહેવાય કે જે જીવમાત્ર પ્રત્યે દયા દાખવવાનું કર્તવ્ય નિભાવતો હોય. આજના વ્યવહારમાં લેવાતા ‘ધર્મ’ કે ‘રિવિજિયન’ શબ્દો અત્યંત અર્થસંકોચ પામ્યા છે. આજે તો ધર્મ- મઝહબ-રિવિજિયન એટલે એવું સામાજિક સંગઠન કે જેમાં માત્ર ને માત્ર પોતાની સાથે જોડાયેલા જ સાચા, મિત્ર કે ધાર્મિક. અને અન્ય વિચારધારા ધરાવતા લોકો દુશ્મન, અધાર્મિક કે ખોટા. આ કહેવાતા ધાર્મિકોનો એમનો પોતાનો એક જ શાસ્ત્રગ્રંથ હોય, એક દર્શન કે વિચારધારા હોય, નિશ્ચિત ક્રિયાકાંડ હોય, ચોક્કસ પ્રકારની આચારસંહિતા હોય, વિશિષ્ટ પ્રકારની પૂજા-ઉપાસના-આરાધનાનાં વિધિ-વિધાનો હોય.

જ્યારે ભારતીય સનાતન ધર્મમાં કોઈ એક જ શાસ્ત્રગ્રંથ-દર્શન-ક્રિયાકાંડ-આચારસંહિતા-વિધિવિધાનોનું બંધન નહોતું. વૈદિક ઋષિ-મુનિઓ દ્વારા પ્રકૃતિનાં ગ્રહો, નક્ષત્રો, તારાઓ, અગ્નિ, આકાશ, વાયુ, જળ, પૃથ્વી, વૃક્ષો, પહાડો, પશુ-પક્ષીઓ ઉપરાંત તમામ ચીજો-પદાર્થોનું પૂજન અને અર્ચન કરવામાં આવતું. એ પછીના ગાળામાં ઉપનિષદકાળમાં જ્ઞાન-તત્ત્વચિંતન- બ્રહ્મચિંતન-સાધના-ઉપાસનાનો યુગ શરૂ થયો. પછી બ્રાહ્મણગ્રંથો-દર્શનો-સંહિતાઓ સાથે યજ્ઞ-યાગ-હવનનો પ્રવાહ શરૂ થયો અને ત્યાર બાદ આવ્યાં વિવિધ પુરાણો, જેમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, શક્ત, સૌર, ગાણપત્ય જેવી ધારાઓનાં અનેક પુરાણો રચાયાં, પણ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તો તમામ વિચારધારાઓને - વેદમાન્ય હોય કે વેદબાહ્ય... સમાન સ્વીકૃતિ મળતી રહી. આ વિકાસયાત્રામાં જુદા જુદા વિચારકો, તત્ત્વચિંતકો, સાધુઓ, સંતો, યોગીઓ, કર્મ કે સેવામાર્ગીઓએ પોતપોતાની રીતે સમગ્ર સમાજનું કલ્યાણ થાય એવી કેડીઓ કંડારી આપી. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિની માનવજાતને માટે સત્ય, અહિંસા, દયા, કરુણા, પ્રેમ, ભ્રાતૃભાવ, ત્યાગ, વિદ્યાઉપાસના જેવાં તત્ત્વોથી આપણો ભારતીય સનાતન ધર્મ વિકસતો રહ્યો. એણે બહારથી આવનારી વિવિધ ધર્મ-સંસ્કૃતિઓનો પણ આદર કરીને એનાં સારાં તત્ત્વોનો પોતાના ધર્મમાં સ્વીકાર કર્યો.

(૧) સનાતન ધર્મ:

સનાતન એટલે શાશ્વત, જે ભૂતકાળમાં હતો, આજે છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેવાનો છે. એનો પ્રારંભ સૃષ્ટિના પ્રારંભ સાથે જ થયો છે, જેનો કોઈ અંત નથી, સૃષ્ટિનો પ્રલય થાય અને ફરી નવસર્જન થાય ત્યારે પણ આ ધર્મ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે પ્રગટ થતો રહે છે, તેથી તે ‘સનાતન ધર્મ’ છે.

(૨) ભારતીય સંસ્કૃતિ:

ભારતીય સંસ્કૃતિ ત્રણ કાંડોમાં વિભાજિત છે. કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ. ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દનો સીધોસાદો વાચ્યાર્થ એટલે ‘શુદ્ધ કરવાની ક્રિયા’ અને લક્ષ્યાર્થ લઈએ તો ‘ધર્મ આચરણ, વિદ્યા અને જીવનનાં તમામ પાસાંઓની ઉન્નતિ’ એવો કરી શકાય. ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ મુજબ સમ્ (ઉત્તમ) ઉપસર્ગની સાથે, કૃગ્ ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્તિ પ્રત્યય જોડવાથી સંસ્કૃતિ શબ્દ બન્યો છે.

‘સંસ્કૃતિ’નો એક અર્થ છે ‘ઉત્તમ કૃતિ’ એટલે કે દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ મન, બુદ્ધિ વગેરેની સમ્યક્ ચેષ્ટાઓ કે હલચલો, જેમાં લૌકિક, પારલૌકિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, આર્થિક અને રાજનૈતિક તથા તમામ પ્રકારની ઉન્નતિ કે શુદ્ધીકરણની પ્રક્રિયાઓનો સમાવેશ થતો હોય.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મની ચાર ધારાઓ સ્પષ્ટ રૂપે જોવા મળે છે,

- ૧) શ્રૌત ધર્મ - જે વૈદિક પરંપરા, વેદકાલીન ધર્મ-અધ્યાત્મની ધારાને સાચવીને, યથાતથ જાળવીને વહેતી રહી છે.
- ૨) સ્માર્ત ધર્મ - જે સ્મૃતિગ્રંથોમાં વર્ણવાયેલા કર્મકાંડને અનુસરે છે.
- ૩) પૌરાણિક ધર્મ - જે પુરાણોમાં વર્ણવાયેલાં લોકવિશ્વાસો, શ્રદ્ધાઓ, માન્યતાઓ અને જનસાધારણમાં પ્રચલિત કથાઓને આધારે ટકી રહ્યો છે.
- ૪) વેદબાહ્ય - જે વેદપુરાણો, મૂર્તિ મંદિરો, યજ્ઞ ક્રિયાકાંડો તથા બ્રાહ્મણ પરંપરાનો વિરોધ કરીને વિધવિધ લૌકિક મંત્ર, તંત્ર અને યંત્ર દ્વારા પરમ ચેતનાની નિર્ગુણ કે સગુણ ભાવે ઉપાસના કરે છે.

(૩) સંસ્કૃતિનાં પાંચ અંગ:

ભારતીય દર્શનો મુજબ સંસ્કૃતિનાં પાંચ મુખ્ય અંગ છે: ધર્મ, દર્શન, ઇતિહાસ, વર્ણ, અને રીતરિવાજ. કોઈ પણ દેશ કે જાતિનો આત્મા સંસ્કૃતિ જ છે, જેનાથી કોઈ પણ દેશ કે જાતિના સંસ્કારોનો બોધ થાય છે. અંગ્રેજીના કલ્ચર શબ્દ સાથે સામ્ય ધરાવતો આ શબ્દ આપણા ભારતીય હિન્દુ સમાજમાં સંસ્કાર તરીકે પણ ઓળખાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ વેદમૂલક સંસ્કૃતિ છે. આપણા ઋષિ-મુનિઓ દ્વારા, શાસ્ત્રકારો અને સ્મૃતિકારો દ્વારા ધર્મ, સત્ય, અહિંસા, અપરિગ્રહ, અસ્તેય, ત્યાગ, તપ, દાન, બ્રહ્મચર્ય, કર્મ, જીવ, ઈશ્વર, બ્રહ્મ, માયા, અને પરમ તત્ત્વના સાક્ષાત્કાર વિશે જે ગાઢ ચિંતન થયું તેના પરિણામ સ્વરૂપ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થતો રહ્યો છે.

(૪) સંસ્કૃતિના પાયા:

જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ, અને કર્મ (સેવા) એ ચાર તત્ત્વો સંસ્કૃતિના મૂળભૂત પાયા છે, જેનો સંબંધ ધર્મ કે અધ્યાત્મ સાથે છે.

- ૧) મનુષ્યને માનવવિકાસના ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચાડીને જીવનમુક્તિની અવસ્થામાં પ્રતિષ્ઠિત કરાવવો.
- ૨) ગુરુમાહાત્મ્ય, ગુરુપૂજા, ગુરુભક્તિ.
- ૩) સમગ્ર બ્રહ્માંડનું સર્જન, પાલન-પોષણ અને સંહાર કરનારા પરમતત્ત્વ સાથે અનુસંધાન.
- ૪) કોઈ પણ વર્ણ કે જાતિના ભેદભાવ વિના પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો અધિકાર તમામ જીવને એવી ભાવના.
- ૫) માનવીને પોતપોતાના અધિકાર કે શક્તિ મુજબ મંત્રયોગ, તંત્રયોગ, હઠયોગ, સહજયોગ, કર્મયોગ, લયયોગ, પ્રાણયોગ, આત્મયોગ, શબ્દ સરતિયોગ, નાદાનસંધાન કે રાજયોગ મુજબ ભક્તિ-અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ સુધી પહોંચાડવા મદદગાર થવું એ ભારતીય સંતસંસ્કૃતિનો મુખ્ય હેતુ છે. અને એટલા માટે તો ધર્મ કે અધ્યાત્મસાધનાના અનેક માર્ગોનો વિકાસ થયો છે.
- ૬) પરંપરિત વેદધર્મપ્રણિત માન્યતાઓ સાથે અનુસંધાન અને વિશ્વાસ. પાંચ તત્ત્વ, ત્રણ ગુણ, પચીસ પ્રકૃતિ-પંચીકરણ, શિવ સ્વરોદય, અષ્ટાંગયોગ, ષટ્ટ્યકભેદન, પ્રાણાયામ.
- ૭) જન્મ-પુનર્જન્મની માન્યતા.
- ૮) સગુણ-નિર્ગુણ ઉપાસના.
- ૯) નિયંતા (ઈશ્વર) અને નિયતિ.
- ૧૦) કર્મને જીવનનું આવશ્યક લક્ષણ મનાયું છે, જે કર્મ સ્વાર્થ સહિત હોય અને જેમાં જ્ઞાનનો ભાવ ન હોય તો કર્મ માનવીનું કલ્યાણ કરતું નથી.
- ૧૧) ત્યાગ અને આત્મનિયંત્રણ.
- ૧૨) પિંડમાં બ્રહ્માંડનું દર્શન - સોહમ્ સાધના.
- ૧૩) રહસ્યવાદ - નામ વચનની સાધના.
- ૧૪) અહિંસા - દરેક જીવ પ્રત્યે સમાનતા અને પ્રેમનો ભાવ - અહિંસાનો સિદ્ધાંત.

૧૫) બ્રહ્મચર્ય અને ક્ષમાતત્ત્વ.

(૫) સંસ્કૃતિઓનો ઉદ્ભવ, વિકાસ અને વિનાશ:

કાળનું અવિરત ચક્ર સદૈવ ફરતું રહે છે, જેમાં અનેક માનવસંસ્કૃતિઓનો ઉદ્ભવ, વિકાસ અને વિનાશ થતો રહે છે. પ્રાચીનકાળથી માંડીને આજ સુધીમાં જગતમાં અનેક સંસ્કૃતિઓ અવિભાવ પામી છે, જેમાં મિસરની સંસ્કૃતિ, સુમેરિયન સંસ્કૃતિ, બેબીલોન સંસ્કૃતિ, એસિરિયન સંસ્કૃતિ, ચીનની સંસ્કૃતિ, ઈરાનની સંસ્કૃતિ, ગ્રીસની સંસ્કૃતિ, રોમન સંસ્કૃતિ અને ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિને નોંધપાત્ર કે અતિ મહત્ત્વની સંસ્કૃતિઓ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

અત્યંત પ્રાચીનકાળથી માંડીને આજ સુધીમાં આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર અનેક પ્રકારની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનાં આક્રમણો થતાં રહ્યા છે. છતાં એનું મૂળભૂત નિજી સ્વરૂપ જળવાયું છે, એની પાછળ કારણભૂત છે આપણાં વેદ-ઉપનિષદ-બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો, બ્રહ્મસૂત્ર, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા કે મહાભારત-રામાયણ જેવાં મહાકાવ્યો અને ધર્માચાર્યો, યોગીઓ, સિદ્ધ-સાધકો, સંતો-ભક્તો, અને મરમી કવિઓ.

આજના આધુનિક યુગમાં અનેક પ્રકારની વિદેશી સંસ્કૃતિઓનાં આક્રમણો વચ્ચે પણ ગામડાનો ભારતીય જનસમુદાય પોતાના મૂળ લોકધર્મી સંસ્કારોને જીવતા રાખી શક્યો છે તેની પાછળ આપણા રહસ્યવાદી-મરમી સંત-ભક્તકવિઓની પરંપરાઓ અને સાહિત્ય કારણભૂત છે એમ જરૂર કહી શકાય.

આત્મશુદ્ધિને કેન્દ્રમાં રાખીને આત્માનુભવ, આત્મ-સાક્ષાત્કાર અને આત્મદર્શનને માનવજીવનનો પરમ પુરુષાર્થ માનનારી આ સંતપરંપરાઓ ભલે ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાય, સાધના કે સિદ્ધાંતોમાં વિચારભેદ દર્શાવતી હોય એમ લાગે, પણ એમનું સંસ્કૃતિબીજ એક જ છે અને તે છે ભારતીય સંસ્કૃતિનું.

(૬) ભારતીય સંસ્કૃતિ સત્ય, ધર્મ અને સંતની સંસ્કૃતિ:

નાનકડા એક ખંડ જેવા વિશાળ ભારતદેશમાં અનેક જુદી જુદી સંસ્કાર સરવાણીઓ વહેતી આવી છે. યુગોથી આપણો દેશ અધ્યાત્મના જન્મક્ષેત્ર

તરીકે જાણીતો થયો છે, અહીં જાતિ કે સંપ્રદાયની દષ્ટિએ ગણતરી માંડવાનો પ્રયાસ કરીએ તો થાકી જવાય એટલી જાતિઓના જુદા જુદા ધર્મ-પંથ-સંપ્રદાયના રૂઢિગત સંસ્કારો ધરાવતા લોકો વસે છે, જેમના રીતરિવાજ, બોલી, ભાષા, પહેરવેશ, ક્રિયાકાંડો, સંસ્કારો, રહેણીકરણી, આચારવિચાર તદ્દન ભિન્નભિન્ન હોવા છતાં કોઈ એકતાંતરે બંધાઈને સૌ જીવી રહ્યા હોય એવું લાગે છે એનું કારણ એટલું જ છે કે એ તમામ લોકોના અંતરમાં આદર્શ માનવનું બીજ રોપનારા આપણા લોકસંતભક્તોની વાણી ગુંજી રહી છે. માનવ માનવ વચ્ચે સમાનતાના ભાવ રોપવાનું કાર્ય કર્યું છે આપણા લોકસંતો-ભજનિકો તથા સંત-કવયિત્રીઓએ. અધ્યાત્મનું ક્ષેત્ર તો એવું વિચિત્ર છે કે કોઈને એકસરખો જ અનુભવ થયો હોવા છતાં એની અભિવ્યક્તિ ક્યારેય એકસરખી ન થાય. એકનું એક ગુલાબ સો માણસો સૂંઘે ને એની સુગંધનું વર્ણન કરે ત્યારે એની ભાષામાં-શબ્દોમાં ભેદભાવ જોવા મળે. જે તે માણસની પોતાની મૌલિક અનૂભૂતિનું બયાન એમાં હોય. તત્ત્વ એક જ પણ એની અનૂભૂતિની અભિવ્યક્તિ જ્યારે શબ્દોમાં થાય ત્યારે એ તત્ત્વના કોઈ વિશેષ નવાં જ પરિમાણનો ખ્યાલ આવે.

(૭) ધર્મ અને સંપ્રદાયો:

ભારતીય સંતસાહિત્ય ભારતવર્ષના જુદા જુદા લગભગ તમામ પ્રદેશોની ભાષા અને સંસ્કૃતિથી ઘડાતું આવ્યું છે, વિભિન્ન ભાષા-સમાજ-લોકસમુદાય, તેની ધર્મ-અધ્યાત્મ-સાધનાવિષયક માન્યતાઓ અને સાહિત્ય સરવાણીઓથી પુષ્ટ થયેલું આપણું સંતસાહિત્ય ભારતીય વેદાન્તી હિન્દુ-ધર્મ પરંપરાઓ, શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવ, સૌર, ગાણપત્ય, બૌદ્ધ સિદ્ધો, જૈન મુનિઓ, નાથ પંથ, શીખધર્મ, કબીરપંથ, ઈસ્લામ, પીરાણા અને સૂફી જેવી અનેક શાખા-પ્રશાખાઓના પ્રભાવે કરી એક ભાતીગળ ચૂંદડીની ભાત ઊપસાવે છે. પોત એક, વણાટ એક, પણ રંગ જુદા જુદા... આકૃતિ-ચિત્રો એની ભાત અવનવી... એકબીજાથી તદ્દન અનોખી. ભારતીય સંસ્કૃતિની એ જ ખૂબી છે ને! સાચા અર્થમાં માનવસ્વતંત્રતા...

જેને જે કોઈ ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાય કે પરંપરાની ભક્તિ, સાધના, ઉપાસના, આરાધના કરવી હોય તેની સ્વતંત્રતા. હિન્દુની કોઈ પણ જ્ઞાતિમાં જન્મ

લીધો હોય, પણ સિદ્ધાવસ્થાએ પહોંચીને જૈન આચાર્ય કે સૂફી પીર તરીકે પણ પૂજાય. અને જૈન વણિક કે મુસ્લિમ જ્ઞાતિમાં જન્મ લીધો હોય તેઓ રામ-કૃષ્ણ કે શિવની આરાધના-ભક્તિ કરતાં પદો-ભજનોનું સર્જન પણ કરે. એમની સાચી ઉપાસના તો શબ્દબ્રહ્મની ઉપાસના. એમણે પરમતત્ત્વના અનુસંધાન પછીની, આત્મસાક્ષાત્કાર પછીની અનુભૂતિઓને પોતાની વાણી દ્વારા શાશ્વત્ રૂપ અર્પવાના પ્રયાસો કર્યા છે. ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગ આ ત્રણે પ્રવાહોનું મિલન એક સાધક સંતની જીવનસાધનામાં થતાં જ સેવા (કર્મ)નું ઝરણું આપોઆપ પ્રવાહિત થાય અને પછી એમાંથી શબ્દ સરવાણીના ધોધ વહી પડે. હિન્દુત્વ, બૌદ્ધત્વ કે જૈનત્વનાં રૂઢિચુસ્ત જડ બંધનોથી મુક્ત અને ઇસ્લામના કટ્ટરવાદથી મુક્ત હોય તે જ સાચો સંત, સાચો ભક્ત, સાચો સાંઈ, સાચો સૂફી. તેની જ્ઞાતિ-જાતિ-ધર્મ-ભાષા-સંસ્કૃતિ કોઈ પણ હોય, પણ આત્મજ્ઞાન ને જનસેવા, પિંડશોધન દ્વારા બ્રહ્માંડનાં રહસ્યોના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને તે દ્વારા સમાજઉત્થાન માટેની શક્ય તેટલી તમામ સેવાપ્રવૃત્તિઓ કરવી એ જ જેમનું જીવનધ્યેય હોય તેને આપણે સિદ્ધ સંત કહી શકીએ. કોઈ પણ પ્રકારના ફળની આશા રાખ્યા વિના પોતાની જાતનું સમર્પણ કરનારા રહસ્યવાદી-મરમી સાધકો દરેક જાતિ-ધર્મ-કોમ-પ્રદેશમાં થતા રહ્યા છે, એ સૌને વ્યાપકરૂપે - જે કોઈ પણ પ્રકારનાં બંધનોમાં બંધાયા નથી તેવા મુક્ત મહાપુરુષોને સંત કે સિદ્ધ તરીકે ઓળખાવીએ તો કોઈ જ બાધ રહેતો નથી. આ સંતકવિઓએ માનવધર્મ, માનવવ્યવહાર અને સર્વ-ધર્મ-સમભાવનું જ ગાન ગાયું છે. આવી ભક્તિ-અધ્યાત્મ રચનાઓના રચયિતા સૂફી-સંત-ભક્ત-કવિઓ મરમી છે, ભેદી છે. રહસ્યવેત્તા છે અને પ્રેમીઓ છે. તેઓ માત્ર શુષ્ક જ્ઞાની-વેદાન્તી-પંડિત કે યોગી જ નથી, પોતાના આત્માનભવને અભિવ્યક્તિ આપતી વેળા તેમનામાં પરમ ચેતના પ્રત્યેની સંપૂર્ણ શરણાગતિ અને અનન્ય પ્રેમનિષ્ઠા વધુ ને વધુ બળવત્તર બનતી રહી છે. એમના ચિત્તની પૂર્ણ નિરુદ્ધ દશાને કારણે હદ-બેહદ, સગુણ-નિર્ગુણ, દ્વૈત-અદ્વૈત તથા સાકાર-નિરાકારનાં દ્વન્દ્વો ટળી ગયાં હોય ત્યારે જે અનુભૂતિનો પ્રદેશ તેમના ચિત્તમાં ઊઘડે છે તેનું બયાન એમની રચનાઓમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, બુદ્ધિ અને જ્ઞાન કરતાં હૃદય અને પ્રેમને પ્રાધાન્ય આપનારા આ રહસ્યવાદી મરમી-સૂફી-સંતકવિઓ અખંડ અવિનાશી એક જ પરમાત્માનાં વિવિધ રૂપો-સ્વરૂપોની આરાધના-ઉપાસના

કરતાં કરતાં આત્માની અપરોક્ષાનુભૂતિ સુધી પહોંચેલા છે. આત્માને કોઈ જાતિ નથી, ધર્મપંથ નથી, સ્થળ-કાળના ક્ષરનાં બંધન નથી, જાતિ કે ધર્મગત બધી જ સાપેક્ષતાથી દૂર છે, પંથથી મુક્ત છે, કોઈ એક વાત કે સિદ્ધાંતની જડતાથી મુક્ત છે. આ બધા જ અ-ભેદ માર્ગના છે, તેઓ ભેદથી મુક્ત થયા છે. અલખ, અનાદિ, અરૂપના આરાધકો છે. સગુણ અને નિર્ગુણનો પણ ભેદ એમને નથી. અલખના ઉપાસકો નિર્ગુણને ભજે છે, પરંતુ આરાધ્ય એવા સાકાર રૂપનો નકાર નથી, સમજપૂર્વકનો સ્વીકાર છે. એવા ભારતીય અધ્યાત્મ પરંપરાના ક્રિયાત્મક, ભાવાત્મક ને જ્ઞાનાત્મક એ ત્રણે તબક્કાઓ જે વટાવી ચૂક્યા હોય તેને જ આપણે સાચા સંત તરીકે ઓળખાવી શકીએ. કંઈક ક્રિયાયોગ સાધ્યો હોય, કંઈક ગૂઢ દર્શન કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય અને કશોક લોકોત્તર અલૌકિક અનુભવ કર્યો હોય પછી કોઈ જ પ્રકારને સગુણ કે નિર્ગુણનું - સાકાર કે નિરાકારનું બંધન એને પરવડે નહીં. કોઈ જ ભેદને સંત ન સ્વીકારે.

(૮) પંચદેવ ઉપાસના:

ભારતીય ધર્મપરંપરાઓના મૂળમાં - શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવ, સૌર અને ગણાપત્ય.

(૯) ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શાસ્ત્રો:

શાસન તથા સંરક્ષણ કરે તે શાસ્ત્ર કહેવાય. જેમાં ભારતીય ઋષિઓએ અધ્યાત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો છે તેને આપણે શાસ્ત્ર કહીએ છીએ. ૪ વેદ, ૪ ઉપવેદ, ૪ બ્રાહ્મણગ્રંથો, ૬ આરણ્યકો, ૧૦ મુખ્ય ઉપનિષદો, સ્મૃતિગ્રંથો, સંહિતાઓ, ગીતા અને ૧૮ પુરાણોનું મહત્ત્વ. ચાર વેદ - ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. ઉપવેદ - આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગંધર્વવેદ તથા અર્થવેદ. આ ચાર વેદોનું ભાષ્ય ધરાવતા ૧૭ જેટલા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, તેનું રહસ્ય સમજાવતા છ આરણ્યક ગ્રંથો. ઐતરેય, શાખાયન, કૌષીતકી, તૈતરીય, મૈત્રાયણી અને બૃહદારણ્યક.

(૧૦) અધ્યાત્મ વિદ્યા ધરાવતાં ૧૦૮ ઉપનિષદો, જેમાં ૧૦ મુખ્ય:

ઈશ ઉપનિષદ, કઠ ઉપનિષદ, કેન ઉપનિષદ, પ્રશ્ન ઉપનિષદ, મંડક

ઉપનિષદ, માંડુક્ય ઉપનિષદ, ઐતરેય ઉપનિષદ, તૈતરીય ઉપનિષદ, છાંદોગ્ય ઉપનિષદ, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ.

(૧૧) અઢાર મુખ્ય પુરાણો:

ભારતીય હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ખાસ કરીને જુદાં જુદાં પુરાણોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થઈ તે વિશેના ખાસ સર્ગો જોવા મળે છે. પુરાણનાં પાંચ અંગો સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશવર્ણન, મન્વંતર વર્ણન અને વંશાનચરિતમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, વિનાશ, બ્રહ્મ અને તેનાથી થયેલી દશવિધ સૃષ્ટિ, સૂર્ય-ચંદ્રવંશના રાજાઓ અને ઋષિઓનાં ચરિત્રો આવે છે. આ બધામાં ક્યાંક ક્યાંક આપણને એકબીજાથી વિરદ્ધ હોય એવી બાબતો પણ જોવા મળે, પરંતુ સૃષ્ટિના આરંભની વિગતો તો તમામ પુરાણોમાં સમાન જ છે. માત્ર જે તે પુરાણમાં પોતાના ઈષ્ટ દેવી-દેવતાનું માહાત્મ્ય વધારે ગવાયું હોય. છ છ પુરાણોને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રિદેવોની ઉપાસના સાથે જોડવામાં આવ્યાં છે.

વિષ્ણુપુરાણ, શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ, નારદપુરાણ, ગરુડપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વરાહપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ, માર્કંડેયપુરાણ (શાક્તપુરાણ), ભવિષ્યપુરાણ, વામનપુરાણ, શિવપુરાણ, લિંગપુરાણ, સ્કંદપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, કૂર્મપુરાણ.

(૧૨) ધર્મ અને અધ્યાત્મ:

અધ્યાત્મ અને ધર્મ વચ્ચે ઘણું અંતર છે. અધ્યાત્મ એટલે આત્મા તરફની ગતિ. આત્માને જાણવાની મથામણ, આત્માની ઓળખ કરાવનારી કેડી. જ્યારે ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાયો, એની શાખાઓ, એના ફાંટાઓ એક જાતની બાહ્ય વ્યવસ્થા છે, ગોઠવાણ છે. જે તે ધર્મના મૂળ સ્થાપક તો અધ્યાત્મપંથના જ પ્રવાસી હતા, પણ એમની પાછળની પેઢીઓમાં - શિષ્યપરંપરા કે વંશપરંપરાઓમાં જેમ જેમ સંકુચિતતા, કટ્ટરતા અને વ્યાવસાયિકતા આવતી ગઈ એમ ધર્મ ઉદ્યોગનું સ્થાન લેવાનું શરૂ કર્યું.

અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં ચાર બાબતો અગત્યની છે. મન, પવન, શબ્દ અને શુક. નામજપ, સંકીર્તન, ધૂન-ભજન, પૂજન-અર્ચન, કલાની ઉપાસના કે સેવાકર્મથી મન બંધાય, પ્રાણાયામ કે યોગની વિવિધ ક્રિયાઓથી શ્વાસ ઉપર કાબૂ આવે, સંપૂર્ણ મૌનથી શબ્દ બંધાય અને અગ્નિશુદ્ધ ચારિત્રથી બ્રહ્મચર્ય

દ્વારા શુક્ર કે વીર્ય બંધાય. આ ચારમાંથી કોઈ એક બંધાય તો બાકીના ત્રણે આપોઆપ બંધાઈ જાય. એ જ રીતે અધ્યાત્મના ચાર માર્ગો— ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ અને કર્મ... તો ભક્તિથી મન સ્થિર થાય, જ્ઞાનથી શબ્દ સ્થિર થાય, યોગથી પવન-પ્રાણ કે શ્વાસ સ્થિર થાય અને સેવાકર્મથી શુક્ર સ્થિર થાય. એ માર્ગે ચાલવાની સમજણ મળે વિદ્યાર્થી...

વિદ્યા શબ્દનો આજે આપણે બહુ સંકુચિત અર્થ કરીએ છીએ, પણ ત્યાં સુધી પહોંચવાનાં સાત પગથિયાં છે. માહિતી, કેળવણી, શિક્ષણ, અભ્યાસ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને વિદ્યા. આ વિદ્યાની પણ બે શાખાઓ - પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા. શુદ્ધ સાત્ત્વિક સૌમ્ય અને પવિત્ર હોય તે પરાવિદ્યા અને મલિન, તામસી, સ્વાર્થી, શોષણ કરનારી વિદ્યા કે જેને આપણે મેલી વિદ્યા કહીએ છીએ તે અપરા-વિદ્યા.

ભારતવર્ષના લગભગ તમામ પ્રાંતોમાં આત્મસાક્ષાત્કાર માટે જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, યોગમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ જેવી ચતુર્વિધ કેડીએ આપણા સંતો-ભક્તો-તત્ત્વચિંતકો અને યોગી-સાધકો પગલાં પાડતા રહ્યા છે. એમાં એક માર્ગ છે શૈવ-શાક્ત પરંપરાનો તંત્રમાર્ગ.

ભારતીય હિન્દુ સંસ્કૃતિ વિશે જ્યારે પશ્ચિમના વિદ્વાનો કે ભારતના હોવા છતાં જેમને ભારતીય લોકસંસ્કૃતિ કે લોકધર્મોનો ખ્યાલ કે પરિચય નથી એવા વિદ્વાનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેમના મનમાં માત્ર બ્રાહ્મણ-વૈદિક સંસ્કૃતિનો જ ખ્યાલ આવે છે. વેદો, પુરાણો, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો વગેરેમાં જે વૈદિક પરંપરાની સુસંસ્કૃત સાધનાવિધિઓ, ઉપાસના કે ક્રિયાકાંડો દર્શાવાયાં છે એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિ એવું વિચારીને આડેઘડ વિધાનો કર્યે જાય છે. એટલે હિન્દુ સંસ્કૃતિ વિશે એકાંગી ખ્યાલ પ્રવર્તે છે કે બ્રાહ્મણો દ્વારા સંપન્ન થયેલી ધર્મપરંપરા અને યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ, પૂજન અર્ચન, દેવી-દેવતાઓ એટલે જ ભારતીય હિન્દુ ધર્મસાધના. ખરેખર તો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વૈદિક સંસ્કારોની સાથોસાથ તંત્રમાર્ગ અને શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત, બૌદ્ધ, જૈન, ઇસ્લામ તથા અનેક નાના-મોટા-નામી-અનામી રહસ્યવાદી ગૂઢ લોકધર્મનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ બધી પરંપરાઓ એકબીજાની સમાંતરે ક્યાંક ક્યાંક સંમિલિત બનીને પણ લોકજીવનમાં જીવંત પ્રવાહ તરીકે સચવાતી આવી છે.